

АННА ЯРОСЛАВНА: ДЕМІФОЛОГІЗАЦІЯ ОБРАЗУ

Автор простежує еволюцію французьких історичних досліджень, а також розвиток української та російської історіографій про Анну Ярославну (Анну Руську, Анну Київську) королеву Франції в XI ст.

Ключові слова: деміфологізація, Анна Ярославна, історичні дослідження, Україна, Франція, історіографія.

Автор прослеживает эволюцию французских исторических исследований, а также развитие украинской и русской историографий об Анне Ярославне (Анне Русской, Анне Киевской) королеве Франции в XI в.

Ключевые слова: демифологизация, Анна Ярославна, исторические исследования, Украина, Франция, историография.

Author studies evolution of Anna Yaroslavna's image in the French historical research as well as in the Ukrainian and Russian historiography. Anna Yaroslavna (Anne of Russia, Anne of Kiev) was the queen of France in the XI century.

Keywords: demythologization, Anna Yaroslavna, historical research, Ukraine, France, historiography.

2010 року минуло рівно дев'ять з половиною століть з того часу, як 4 серпня 1060 р. помер король Франції Генріх I, наступником якого став його старший син Філіпп I, що був ще дитиною. Перед смертю король-батько довірив опіку над юним королевичем та керівництво державою впливовому феодалу, графу Балдуїну Фландрському який мав допомагати Філіппу І своїми порадами та виховувати його. Однак була ще одна постать, що брала участь в управлінні Французьким королівством, маючи всі законні підстави для цього. Це була королева Анна, дочка великого князя київського Ярослава Мудрого. Початок її правління без чоловіка є однією з небагатьох точно відомих дат у її загадковій біографії.

Мабуть жодна французька королева не викликала у вітчизняних дослідників такого жвавого зацікавлення, як Анна. Це не дивно, якщо врахувати ту обставину, що вона єдина

королева Франції, яка виросла й виховувалася в Києві. Образ цієї, безперечно, цікавої особистості увічнений в численних літературних творах та кінематографії. В українській літературі про неї писали драматург Іван Кочерга у своїй п'єсі «Ярослав Мудрий», письменники Павло Загребельний в романі «Диво» та Іван Филипчак у повісті «Анна Ярославна – королева Франції» [11], композитор Антін Рудницький створив оперу «Анна Ярославна», серед російських письменників головною героїнею своїх творів Анну Ярославну зробили Антонін Ладинський [6], Олена Озерецька [7], Олена Арсеньева [1] та ін. Цікавою ця королева є й для французьких літераторів. Про неї писали французькі письменниці Режін Дефорж «Під небом Новгородом» [15], Жаклін Доксуа «Анна Київська, королева Франції» [14], Марі-Клод Моншо «Анна з Києва. Маленька

принцеса з країни снігів» [19] тощо. В 1978 р. вийшов фільм режисера Ігоря Масленникова «Ярославна, королева Франції» (в головній ролі Олена Коренева).

Яскравий образ королеви Анни є не лише джерелом натхнення для багатьох діячів мистецтва, але й справив величезний вплив на історичне уявлення про цю жінку. Нині дуже часто художні вигадки про дочку Ярослава Мудрого, які абсолютно не підкріплюються жодними фактами та джерелами минулого, сприймаються на віру як речі, що мали місце в реальності, й не лише аматорами історії, але й професійними дослідниками минулого.

Мало хто задумується про причини, чому серед трьох відомих дочок Ярослава Мудрого, така велика увага приділена саме Анні. Адже Єлизавета - королева норвезька та Анастасія - королева угорська є постаттями не менш цікавими. Вплив їхніх держав на європейську політику в XI ст. не тільки не поступався вагомості французького престолу, а можливо й перевершував її. Посиленна увага саме до Анни Ярославни має не більше ніж двохсотрічну історію, коли зав'язалися тісні франко-російські відносини й особливої популярності постать цієї жінки набула наприкінці XIX ст. з утворенням потужного військово-політичного альянсу цих держав. На той момент, як і зараз, політичний авторитет Франції та Росії у світі був надзвичайно великим. Тоді як Норвегія та Угорщина в той час навіть не мали окремої державності. Після тяжкої поразки у війні 1870-1871 рр. Французька республіка отримала надійного союзника в обличчі Російської імперії. У французькому суспільстві поширювалися ідеї франко-російської дружби та співробітництва, з'явилося безліч популярних публікацій, що доводили історичну традиційність такого зближення. Одним із зручних образів, що підкріплювали ідею альянсу двох держав, була королева Анна. Єлизавета й Анастасія Ярославни не стали об'єктом такого великого зацікавлення, як їхня сестра в Парижі. Єдина

серед українок на чужині, що не поступається Анні Ярославні за своєю популярністю, а може навіть й перевершує її, це хіба що славнозвісна Роксолана.

Життєпис королеви Анни сповнений білих плям і загадок, з приводу яких до сих пір точаться дискусії між істориками. Ось лише невеличкий перелік дискусійних питань в історіографії щодо Анни Ярославни, на які не можна дати однозначної відповіді:

1. Якими є рік і місце її народження: 1024/1036 – Новгород/Київ?
2. Чи дійсно на фресках Софії Київської можна бачити Анну Ярославну посеред сестер? Хто з них вона?
3. Скільки посольств і в яких роках було відправлено до Києва Генріхом I – одне чи два, 1044/1050 рр.?
4. Чи пропонував Ярослав Мудрий руку Анни німецькому імператору Генріху III?
5. Коли Анна прибула до Франції?
6. Коли відбулося одруження Анни та Генріха I – 1049 чи 1051 р.?
7. Коли народився Філіпп I – 1050 чи 1052 р.?
8. Чи дійсно Анна привезла до Франції так зване “Реймське євангеліє”?
9. Чи існував інтимний характер взаємин між Анною та Раулем де Крепі до смерті Генріха I?
10. Викрадення Анни Раулем – узгоджені дії чи самотійна акція графа?
11. Коли відбулося одруження Анни та Рауля – 1061/1063?
12. Коли помер Рауль де Крепі – лютий чи вересень 1074 р.?
13. Чи дійсно Анна мала у Франції друге ім'я – Агнеса?
14. Чи відвідувала Анна Русь після свого одруження з Генріхом I?
15. Де та коли померла Анна – у Франції чи на Русі, 1075/1089 рр.?
16. Чи існує зв'язок між походом Володимира Мономаха та Олега Святославича в Чехію із зникненням у Франції свідчень про Анну та появою в Баварії святої Едігні?

17. Чи сприяла Анна шлюбу між Володимиром Мономахом і Гітою Англійською?

18. Де поховано тіло Анни – абатство Вільє, церква Санліс чи один з монастирів Києва?

19. Чи дійсно свята Едігна Баварська є Еммою, дочкою Генріха I та Анни?

Брак джерельних свідчень не дає можливості точно відповісти на ці запитання, а дозволяє лише висловлювати більш-менш логічні судження різною мірою ймовірності. Проте можна цілком справедливо спростувати низку історичних міфів про Анну, що накопичилися в історіографії протягом століть.

В багатьох історико-популярних нарисах можна прочитати, що юна золотоволоса красуня з Києва приїхала до Франції, щоб стати дружиною старого та німецького короля Генріха I й подарувати йому довгоочікуваного спадкоємця. Анна виділялася не лише вродою, розумом та освітою, але й твердим характером. Всупереч вимогам двору вона зберегла православну віру та свого духівника. Перші роки на чужині для молоді жінки виявилися надзвичайно важкими. Париж не йшов ні в яке порівняння із золотим Києвом. Анна писала батьку до Києва: «До якої варварської країни ти мене відправив. Тут житла похмурі, церкви потворні, а нрави жахливі» [3; 9, с.23; 10, с.67; 12, с.111]. Розраду королева знаходила у добродійних справах, за що її дуже любили піддані. А папа Миколай II написав їй листа, де зазначив: «Чутка про вашу добродійність, чарівна дівчино, дійшла до наших вух, і з великою радістю чуємо ми, що ви виконуєте в цій дуже християнській державі свої королівські обов'язки з похвальним завзяттям та видатним розумом». Зауважимо, що ці рядки з листів дуже часто цитуються в різноманітних біографічних розвідках про Анну Ярославну [9, с.23; 10, с.67]. Після смерті чоловіка вона керувала Францією за малолітства сина, а згодом, коли той підріс, передала йому владу над королівством і вийшла заміж за могутнього

графа Рауля де Крепі де Валуа. Важливою культурною пам'яткою про королеву Анну стало так зване «Реймське євангеліє», привезене нею до Франції, на якому з того часу присягали всі французькі королі. Загальна любов французів до Анни відгукнулася добром через багато століть і на її батьківщині. Після повернення української столиці до Києва в 1934 р. сталінське керівництво з метою соціалістичної перебудови міста планувало знищити Софійський собор. Один з інтелігентів-патріотів, історик, археолог та мистецтвознавець Микола Омелянович Макаренко (1877-1938) повідомив про це відомого французького письменника Ромена Роллана, який тоді гостював у Москві. Той особисто зустрівся із Сталіним. Під час цієї зустрічі французький літератор наголосив, зокрема, на тому, як цінує та шанує його народ пам'ять королеви Анни, дочки великого князя Ярослава Мудрого. Роллан сказав, що французи не зрозуміють нищення архітектурного творіння батька королеви їхньої держави, яке стоїть вже дев'ять століть. Так свята Софія була врятована від сумної долі багатьох інших культових споруд [4].

Вищенаведений нарис був майже суцільно зітканий з історичних міфів, детальний аналіз яких наводимо нижче.

Міф 1. Образ Анни Ярославни, шанованої французами, завдяки втручання Ромена Роллана врятував від знищення сталінськими сатрапами Софію Київську у середині 1930-х рр.

Ця літературна вигадка з'явилася в 1988 р. і належить письменникам Віктору Киркевичу та Олександрі Білодіді, які використали її в якості реального епізоду з життя українського мистецтвознавця Миколи Макаренка, що був репресований і загинув через відмову підписати акт про знесення Михайлівського Золотоверхого собору. В 1988 р., готуючи історико-літературний нарис про цю героїчну особистість, Білодід і Киркевич приписали Макаренку ефектний подвиг, якого він не здійснював, але цей художній трюк дозволяв

привернути більше уваги до збереження історичних пам'яток і сприяти зверненню до постатей репресованих українських інтелігентів. Пізніше один з авторів цього «московського епізоду» з біографії Макаренка за участю Роллана Віктор Киркевич кількаразово зізнавався у цій історичній містифікації, однак на той час вона вже набула величезного поширення й почала перекочувувати з сторінок одних видань до інших та популяризуватися екскурсводами Києва [5].

Міф 2. Анна Ярославна мала руде чи золотаве волосся.

Інформація про колір волосся базується на свідченнях «Вандомських анналів» початку XII ст., де під 1051 р. позначено, що Генріх король франків привів собі руду жінку-скіфку. «MLI. – Heinricus rex Francorum uxorem duxit Scythicam et rufam». Втім, можливо, словом «rufa», яке можна зрозуміти як «руда» чи «червона» (gusa), хроніст просто позначив походження королівської нареченої – «руська» [17; 13, с.549]. Пізніше ця теза з «Вандомських анналів» перекочувалася до «Сен-Мексанської хроніки» середини XII ст. Хоча, якщо зважити на ту обставину, що в її жилах текла кров скандинавів і північних слов'ян, можна цілком сприймати на віру високий зріст, довгі золотисті коси та світлі очі Анни. Непрямим свідченням її вроди є той факт, що навіть по десятиріччю подружнього життя, народивши принаймні чотирьох дітей, овдовіла Анна залишалася настільки привабливою жінкою, що граф Рауль де Крепі де Валуа викрав її та обвінчався з нею, не дивлячись на те, що був уже в законному шлюбі, та знехавши можливість відлучення за це з боку церкви.

Міф 3. Анна Ярославна вийшла заміж за старого Генріха I.

Насправді, королю Франції тоді ледь перевалило за 40 (він народився в 1008 р., ця інформація, підтверджена джерелами, міститься практично в усіх біографічних нарисах про нього). Якщо шлюб між ними відбувся в 1049 р., він мав вік 40-41 рік. Якщо ж королівське одруження мало місце в 1051

р., то вік Генріха I був би відповідно на два роки більше.

Міф 4. Анна писала батьку до Києва: «До якої варварської країни ти мене відправив. Тут житла похмурі, церкви потворні, а нрави жахливі».

Насправді, як справедливо відзначила Наталія Пушкарьова, джерельні відомості про існування такого листа відсутні, хоча його зміст цілком відповідає реаліям того часу [9, с.23].

Міф 5. Папа Миколай II звертався у листі до королеви Анни «прекрасна діво», «чарівна дівчино».

Насправді, таке звернення було просто неможливим до дружини та матері в середньовічній Європі. Папа писав Анні, коли після кількох років шлюбу та вже була матір'ю, принаймні, чотирьох дітей – трьох синів і однієї дочки. Тож таке, начебто, звернення голови католицького світу до неї, абсолютно абсурдне з точки зору здорового глузду, виглядає дивно, комічно та незрозуміло. Втім, автори біографічних нарисів про Анну «нічого сумняшеся» використовують цитовані рядки, ігноруючи їх безглуздість. І це після того, як самі досить докладно висвітлюють сімейний стан королеви. Згадані слова паразитичним чином переходять зі сторінок одних видань до інших і продовжують множитись. Дехто може припустити, що таке звернення може бути аналогом сучасної ситуації, коли молоду жінку в нашому суспільстві часто називають дівчиною. Проте в середньовічній Європі при трепетному ставленні до цноти, таке звернення до жінки-матері є цілковито неможливе. Безумовно, королева Анна, навіть після стількох пологів, могла зберегти молоджавість, дівочий стан і стрункість фігури, проте звертатися до неї наведеними словами Миколай II ніяк не міг. Аналогія з Дівою Марією також безглузда. Спроба виявлення походження такого псевдозвернення папи Миколая II до Анни веде до праці відомої дослідниці Наталії Пушкарьової «Женщины Древней Руси» (1989), яка у свою чергу посилається на одну

російську розвідку кінця ХІХ ст. (Житие и хождение Даниила, руськия земли игумена (1106-1107 гг.) // Православный палестинский сборник. Т.1. Вып.3. СПб., 1885. С.127) [9, с.23]. Намагання знайти відповідні слова за даним посиланням не увінчалися успіхом. При перегляді випусків «Православного палестинського сборника» за 1880-і роки подібний текст виявлений також не був. Очевидно, якийсь історико-популярний твір, інформація з якого потрапила до Пушкарської, став відправною точкою нісенітниць про Анну – матір чотирьох дітей як «чарівну діву». Подальші автори бездумно переписали рядки, до яких безумовно потрапила помилка. Один з небагатьох дослідників, хто правильно зрозумів звернення папи до королеви та уник зазначеної помилки був відомий російський історик філософії Володимир Пустарнаков, який замість недолугого «девушка» («дева»), вже традиційних для російської історіографії, використав слово «дщерь» [8]. Щоб розібратися з причиною виникнення цього непорозуміння, в першу чергу звернемося до оригіналу листа папи Миколая ІІ, надісланого Анні. В ньому читаємо: «*Pervenit quippe ad aures nostras, praecellentissima filia, serenitatem tuam indigentibus munificentia pia liberalitatis affluere*» («Ось дійшло до вух наших, прекрасна дочка, що милістю своєю нужденних щедро подарунками побожно обдаровуєш») [16, с.11].

Отже, «дочка». Це звернення є цілком логічним з вуст архієпископа до християнки. Звідки тоді взялося «дівчина», «діва». Очевидно, виникнення неточного перекладу пояснюється тим, що лист папи на російську перекладався не з латинського оригіналу, а з французького відповідника. Як уже зазначалося, наприкінці ХІХ ст. постать королеви Анни стала дуже популярною та навіть модною у французькій історіографії, тож існували переклади латиномовних документів про неї на французьку, які неодноразово перевидувалися. Мабуть один з таких перекладів і був використаний при написанні російської історичної розвідки. У

французькій мові аналогом латинського «*filia*»-«дочка» є слово «*fille*», яке у свою чергу може означати дівчину. Неправильно витлумачивши французький текст, російський перекладач створив помилку, яка вже протягом довгого часу кочує по сторінках історичних творів.

Міф 6. Анна на чужині зберігала вірність православній вірі.

Побожність Анни була відзначена всіма західноєвропейськими сучасниками, зокрема, й духовними особами, а значить, королева постійно відвідувала богослужіння за латинським обрядом. Вона сприяла розвитку релігійних установ, брала участь у заснуванні церков і монастирів у Франції, зокрема, церкву святого Вінсента, де її щорічно поминають 5 вересня. Якби вона дотримувалася іншої релігійної обрядності, це могло б бути витлумачене як відступ від істинної віри й навіть як ересь.

Міф 7. Анна була регентом при Філіппі І після смерті чоловіка.

Це, частково, правда. Хоча офіційно визнаним регентом був граф Балдуїн Фландрський, спочатку, після смерті чоловіка, авторитет Анни був дуже високий і вона здійснювала безпосередній вплив на сина та французьку політику. Проте після одруження з Раулем де Крепі в 1061/1063 рр. повага до неї була підірвана, вона майже весь час проводила в замку другого чоловіка, вплив її на сина став обмеженим, згадки про неї майже зникають з державних документів. Тож умовне самодержавство Анни було нетривалим і складало не більше двох років.

Міф 8. Французи завжди дуже любили й шанували королеву Анну.

Після другого шлюбу вона втратила той авторитет, яким раніше користувалася. Французький історик Франсуа Ед де Мезере пише, що другий шлюб «зневажив її» [18, с.399]. Про Анну досить швидко забули. Згодом їй присвячували лише кілька рядків в історичних нарисах про середньовіччя, зважаючи на екзотичність її фігури у французькій історії. Пієтет до неї серед

французів посилювали лише в XIX ст. на фоні зростання могутності Російської імперії. Після укладення франко-російського військово-політичного альянсу постать Анни з політичних мотивів була піднесена на високий рівень.

Міф 9. Анна привезла до Франції Євангеліє, на якому відтоді присягали всі королі, так зване Реймське Євангеліє.

Насправді, цей старовинний манускрипт постійно знаходиться на терені Франції лише з середини XVI ст. Точновідомо лише, що він був переданий імператором Священної Римської імперії Карлом IV в середині XIV ст. Емауському монастирю, потім вивезений гуситами до Константинополя, а вже звідти через Італію потрапив до Франції. Присягати на ньому могли королі лише з кінця XVI ст. [2]. Приналежність євангелія Анні припустима, але дискусійна.

Отже, підводячи підсумок, можна констатувати, що постать Анни, як і будь-якої видатної особистості минулого, обросла міфами та вигадками. Завдання історика – встановити правдиві факти, а значить, спростувати твердження, що не відповідають реальності.

Постать Анни Ярославни унікальна тим, що рівною мірою є своєю для французького та вітчизняного суспільства. Образ цієї жінки є тією сполучною ланкою, що виступає в якості чинника до зближення двох націй, розташованих в різних кінцях Європи. Не дарма, єдиний в Україні навчальний заклад, що дає середню освіту, яка визнається Міністерством національної освіти Франції, - це Французький коледж Анни Київської (Collège Français Anne de Kiev), діючий з 1994 р. у Києві.

Звичайно, Україна, як незалежна держава повинна мати безумовні політичні зацікавлення у «розкручуванні» видатних постатей світової історії, що безпосередньо пов'язані з нашою Батьківщиною. Однією з них є, поза сумнівом, Анна Ярославна. Багато кроків в напрямі популяризації нашої держави та її минулого в світі було зроблено

в період президентства Віктора Ющенка. Лідер «Помаранчевої революції» відвідав у червні 2005 р. Францію і взяв участь у відкритті пам'ятника Анні Ярославні в Санлісі. Це скульптурне зображення стало останнім витвором відомого українського митця Валентина Івановича Зноби (1929-2006), який також брав участь у цій урочистій церемонії. У Франції XXI ст. дружину Генріха I все більше називають не «Анною Руською (Російською)», а «Анною Київською», що є корисним для покращення міжнародного іміджу України.

Можна лише сподіватися, що нинішні українські посадовці не забудуть своїх земляків, як померлих, так і живих, що волею долі опинилися на чужині та зробили свій внесок до скарбниці людської цивілізації.

Бібліографічні посилання:

1. Арсеньєва Елена. Браки совершаются на небесах. Исторические новеллы о любви. – М.: Эксмо, 2003. – 381 с.
2. Ганка Вацлав. Сазаво-Эммаусское святое благовестование. Ныне же Реймское. – Прага: Книгопечатъсьинов Богумила Гааза, 1846. – С.V-XI.
3. Историк Вячеслав Корниенко «В Софийском соборе я обнаружила автографы знаменитой княжны Анны Ярославны, ставшей впоследствии королевой Франции» // Факты. – 2010. – 24 марта.
4. Киркевич В.Г. Забытый ученый, спасший Софию Киевскую // Киркевич В.Г. Киевское содружество Рерихов – К.: ООО «ИнтертекстLTD», 2005. – 125с. – С.81-93.
5. Киркевич В.Г. Рерихи. Из материалов к книге // Международная научно-практическая конференция «Рериховское наследие»: Том II: Новая Россия на пути к единству человечества. – СПб., Вышний Волочёк: Рериховский центр СПбГУ; Издательство «Ирида-пресс», 2005. – С.328-351.
6. Ладинский Антонин. Анна Ярославна - королева Франции. – М.: Эксмо, 2007. – 672 с.; Ладинский Антонин. Когда пал Херсонес; Анна Ярославна - королева Франции. – Николаев: Частна фирма «Академия», 1994. – 600 с. та ін.
7. Озерская Елена. Звенислава в Киеве. – Л.: Детская литература, 1974. – 158 с.
8. Пустарнаков В. Ф. Предыстория русско-французских культурных взаимосвязей / РАН Ин-т философии; гл. ред. Н.В. Мотрошилова [и др.]. // Историко-философский ежегодник 2000. Сборник статей. - М., 2002. - С. 328 – 341.
9. Пушкирева Н.Л. Женщины Древней Руси. М.: Мысль, 1989. – 286 с.

10. Серяков М.Л. Любовь и власть в русской истории. – СПб.: Издательский Дом «Нева»; М.: «Олма-Пресс Образование», 2002. – 320 с.
11. Филипчак Іван. Анна Ярославна – королева Франції. — Дрогобич: Відродження, 1995. — 176 с.
12. Холодидин А.Н. Автографы Анны Ярославны – королевы Франции // Русская речь. – 1985. - №2. – С.111.
13. Bauthier, Robert-Henri. Anne de Kiev reine de France et la politique royale au XIe siècle // Revue des Etudes Slaves. – Vol.57. – 1985. –P.539-564.
14. Dauxois Jacqueline. Anne de Kiev, reine de France. – P.: Presses de la Renaissance, 2003. – 300 p.
15. Deforges Рйгине. Sous le ciel de Novgorod. – P.: LGF - Livre de Poche, 1990. – 379 p.
16. Labanoff de Rostoff Alexandre. Recueil de pincés historiques sur la reine Anne ou Agnes, apouse de Henri I-er, roi de France, et fille de Iaroslaf I-er, grand duc de Russie. – Paris: Typographie de Firmin Didot, 1825. – 62 p.
17. Marchegay P., Mabile Em. Chroniques des aglises d'Anjou. – P.: Renouard, 1869. – P.167; reproduit par la Chronique de Saint-Maixent, ibid. – P.398.
18. Mezeray, Franfois Eude de. Histoire de France depuis Faramond jusqu'a maintenant. Tome I. – Paris: Chez Mathieu Guillemot, avec privilege du Roy, 1643. – 1392 p.
19. Monchaux Marie-Claude. Anne de Kiev: La petite princesse des neiges. – P.: Pierre Tequi, 2009. – 62 p.